

**BARQAROR BIRIKMALAR, TILNING LUG‘AT TARKIBI VA ULARNING
TILSHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI****Egamberdiyev Farhod Botirovich***ISFT instituti Ingliz tili o‘qituvchisi*

Annotatsiya: *Tilshunoslik – tilning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishini, tillarning ish ko‘rish (faoliyat) qonunlari va tarixiy taraqqiyotini o‘rganuvchi fan. Demak, tilshunoslik inson tilini o‘rganadigan mustaqil fandır. Tilshunoslik termini bilan bir qatorda ilmiy adabiyotlarda lingvistika termini ham qo‘llaniladi. Til – nutq tuzib, fikr, his-tuyg‘u, istak kabilarm ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimi; kishilar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuv, fikrlashuv quroli bo‘lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa. Bundan ko‘rmadiki, til kishilik jamiyatidagi ikkilamchi yozuv va belgilar, signallar, imo-ishora, mimika kabi yordamchi aloqa vositalariga nisbatan eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, jamiyat tomomdan yaratilgan hamda unga xizmat qiladi. Ushbu maqolada barqaror birikmalar, tilning lug‘at tarkibi va ularning tilshunoslikdagi ahamiyati haqida so‘z yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *barqaror birikmalar, maqol, matal, hikmatli so‘zlar, lug‘at tarkibi, tashqi manba, termin, terminologiya, ilmiy terminlar, kasbiy terminlar.*

Ikki va undan ortiq so‘zlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo‘lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi. Barqaror birikmalar sirasiga frazeologizmlar, maqol va matallar, aforizmlar kiritiladi. Maqol, matal va aforizmlar paremlar deb ham yuritiladi. Paremiologiya frazeologiya bilan chambarchas bog‘liq sohadir.

Maqol, matal va aforizmlar – paremlar quyidagi lisoniy xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

1. Tuzilishi va tarkibi barqaror, quvma, «qotib» qolgan holda bo‘ladi;
2. Ma‘no butunligiga ega;
3. Nutqda o‘z va ko‘chma ma‘nolarda qo‘llanadi;
4. Tuzilishiga ko‘ra birikma va gap shaklida bo‘ladi;
5. Xalq donishmandligi, mantiqiy fikrlash mahsuli;
6. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjud bo‘lib, nutqqa tayyor holda olib kiriladi;
7. Fikran ta‘sirchan. mazmunli, obrazli ifodalashga xizmat qiladi.
8. So‘zlashuv, badiiy va publitsistik nutq uslublarida faol qo‘llanadi.

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, alohida ritmik-melodik xususiyatlarga ega, xalq donishmandligi mahsuli bo‘lgan barqaror birikmalar maqol sanaladi. Masalan, Mehnat, mehnatning tagi rohat. Ilm ko‘p-и, umr oz, keragini ol-u, toshga yoz. Ilm ko‘p, umr oz. zarurini o‘qi. Ilm olish nina bilan quduq qazish kabidir.

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, hayotiy voqelikni ixcham, lo‘nda, ta‘sirchan ifodalovchi xalq donishmandligi mahsuli bo‘lgan, ko‘chma va o‘z ma‘nosida

qo'llanuvchi barqaror birikmalar matal deyiladi. Masalan, tuyaning dumi yerga tekkanda, qizil qor yoqqannda kabi.

Hikmatli so'zlar (aforizmlar) – grammatik jihatdan gap holda shakllangan, aniq, ixcham, chuqar mazmunli ma'lum shaxs tomonidan yaratilgan barqaror birikmalar. Masalan, Ilmning qudrati, ulug'ligi, foydasi haqidagi hikmatli so'zlar:

Ilm hikmatni keltirib chiqardi. Hikmat, falsafa esa ilm sirlarini butun dunyoga yoydi (Abdulqodir Bedil). Ilm insonlarning madori, hayoli, rahbari, najolidnr (Abdulla Avloniy). Alhosil, butun hayotimiz, salomatimiz, saodatimiz, sarvarimiz, maishatimiz, himmatimiz, g'ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilmga bog'liqdir. Millatga ilm kerak, ma'rifat kerak (Abdulla Qodiriv). Ilm o'qishga bog'liq, faxr ishga, farovon hayot tirishqoqlikka, mukofot taqdirga ("Avesto" dan).

Ikki va undan ortiq so'zning barqaror munosabatidan tashkil topgan, ma'nosi odatda bir so'zga, ba'zan so'z birikmasi, gapga teng keladigan nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi, ko'chma ma'noli barqaror (turg'un) birikma ibora yoki frazeologizm deyiladi. Masalan, ilonning yog'ini yalagan odam. 2. Bizning orzularimiz ko'p edi, ammo peshonamizga yozilgani shu bo'ldi.

3. Ikkita do'st gapni bir joyga qo'yib ish boshlashdi. Bu gaplarda ilonning yog'ini yalagan (mug'ombir), peshonamizga yozilgani (taqdir, qismat), gapni bir joyga qo'ymoq (ahdlashmoq, kelishmoq) iboralari qo'llangan.

Frazeologizmlar tilshunoslikda frazema. frazeologik birikma, ibora deb ham ataladi. Frazeologizmlar adabiy tilning badiiy va so'zlashuv uslubida keng, ko'proq qo'llanadi va nutqni ta'sirchan, orazli ifodalashga xizmat qiladi

Qo'ling o'rgilsin, yurak-bag'ri xun, parvoyi palak iboralari belgi bildiradi.

Qulog'idan krip ko'rinadi iborasi juda ozg'in ma'nosini anglatadi.

Frazemalar shakl va ma'no xususiyatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

Frazeologik sinonimlar. Bir xil umumiy ma'noga ega, ma'no nozikligi, uslubiy bo'yog'i va boshqa jihatlariga ko'ra, farqlanuvchi frazeologik birliklar Masalan, do'ppisini osmonga otmoq, og'zi qulog'ida, og'zining tanobi qochmoq (xursand), yulduzni benarvon uradigan, tegirmondan butun chiqadigan (epchil); yoqasini ushlamoq, og'zi ochilib qolmoq (hayratlanmoq); tarvuzi qo'ltig'idan tushdi, suv lekin (arzon) kabi

2. Frazeologik antonimlar. Zid ma'noli frazeologik birliklar. Masalan, ko'kka ko'tarmoq - yerga urmoq, ko'ngli oq, ichi qora kabi.

3. Frazeologik omonimlar. Talaffuzi va yozilishi bir xil, ma'nosi har xil birdan ortiq frazeologik birliklar Masalan, boshga ko'tarmoq iborasi to'polon qilmoq, hurmatlamoq ma'nolarini anglatadi.

Frazeologizmlar bir butun, yaxlit holda bir so'roqqa javob bo'ladi, gapda bir gap bo'lagi vazifasida keladi: uning oyoq olishi bizga yoqmadi. Bu gapdagi oyoq olishi (yurishi) iborasi ega vazifasida qo'llangan.

Frazeologizmlar ko'chma ma'no ifodalashi gapda butunicha bir sintaktik vazifada qo'llanishiga ko'ra oddiy so'z birikmalaridan farqlanadi. Iboralarni maqol va matallardan ham farqlash lozim. Parafrasa (grek. paraprasia tavsifiy ifoda, tasvir)

narsa, voqea-hodisani o'z nomi bilan emas, balki, ularning xarakterli belgi-xususiyatlari asosida tasviriy usul orqali ifodalash va shunday usul jarayonida yuzaga kelgan birlik. Ilmiy adabiyotlarda parafranzaning muqobili sifatida tasviriy ifoda termini ham qo'llanadi.

Parafrazalar narsa, voqea-hodisalarining o'z nomi orqali yuzaga chiqmagan muhim xususiyatlarini tasvirlab, bo'rttirib, izohlab va to'ldirib ko'rsatadi, nomini ta'sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Parafrazalar ham frazeologizmlarning bir turi. Narsa, voqea-hodisalarining o'z nomi bilan atamay, boshqa narsa va hodisaga o'xshatish orqali tasviriy ifodalovchi birlik parafranza hisoblanadi.

Parafrazalar narsa va hodisalarining ikkinchi nomi. Parafrazalar morfologik jihatdan asosan ot, qisman sifat turkumiga mansub bo'ladi. Masalan, oq oltin paxta, kumush tola pi11a, zangori olov gaz, o'rmon malikasi archa, mo'yqalam sohibi rassom, millionlar o'yini futbol, dala malikasi makkajo'xori, g'azal mulkingning sultoni Alisher Navoiy, qanotli do'stlar qushlar kabi.

Parafrazalar narsa va hodisalarining muhim belgi-xususiyatlarni obrazli, ta'sirchan, bo'rttirib ifodalaydi, asosan badiiy va publitsistik uslubda keng qo'llanadi.

Tildagi barqaror birikmalar: maqol, matal va aforizmlar (hikmatli so'zlar) paremiologiya (grek. paroimia – hikmat, logos – ta'limot), frazeologizmlar esa frazeologiya sohasida o'rganiladi. O'zbek frazeologiyasi Sh. Rahmatullayev, A. Mamatov, B. Yo'doshevlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan.

Tildagi mavjud so'z va iboralar majmuri tilning lug'at tarkibi deyiladi. Lug'at tarkibi termini o'rnida so'z boyligi, leksika, lug'at boyligi, lug'at sostavi kabi terminlar ham qo'llanadi. Tilning lug'at tarkibi doimo rivojlanib, boyib boradi. Bu jarayon ikki manba asosida amalga osbadi:

- a) ichki manba;
- b) tashqi manba.

Til lug'at tarkibining ichki manba asosida boyishi deganda sheva va lahjalardan so'z olish, yangi so'zlar yasash asosida boyishi tushuniladi. Masalan, buvi, buva so'zlari adabiy tilga Andijon shevasidan olingan. bildirishnoma, dalolatnoma, ta'ruzachi so'zlari yasama so'zlardir. Chet tillardan so'z o'zlashtirish asosida til lug'at tarkibining boyishi tashqi omil asosida boyishi deyiladi. Bunda o'zbek adabiy tiliga fors-tojik arab, rus va boshqa tillardan so'z o'zlashishi tushuniladi.

Chunonbi, ishq, muhabbat, hukm, ta'no so'zlari arabcha, chamadon, obro', sartarosh, dugona so'zlari fors-tojikcha, shkaf, ruchka, palto, kostyum so'zlari ruscha o'zlashma so'zlardir.

Tilning lug'at tarkibidagi so'zlar tarixiy-etimologik manbalariga ko'ra quyidagi qatlamlarga bo'linadi:

So'z qatlamga mansub so'zlar. Tilning o'ziga mansub bo'lgan (boshqa tillardan o'zlashmagan), o'z qatlam va o'zlashma qatlam birliklari, vositalar asosida tilning o'zida yasalgan, hosil qilingan so'zlar o'z so'zlar sanaladi. Masalan, ish, ishchi, ishboshi, bosh, boshliq, bog'lamoq, bog'liq, sog'lom, traktorchi, dasturchi, birjachi kabi.

2. O'zlashma qatlamga mansub so'zlar. O'zga, xususan, xorijiy tillardan to'g'ridan-to'g'ri yoki biror til orqali qabul qilingan so'zlar o'zlashma so'zlardir. Masalan, forscha o'zlashtirmalar: pahlovon, puxta, ravnaq, ravo, sarafroz, tarona, arabcha o'zlashmalar rafiq, rafiqqa, rasul, sehr, sinf sulh, sunbula, suhbat, tanaffus; ruscha o'zlashmalar: sumka, schyot, para, otkritka, norka, nabor; inglizcha o'zlashmalar: provaytder, rekord, rels, rekordsmen, reyting, reydt, regbi kabi.

Til lug'at tarkibidagi so'zlar zamonaviyligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Eskirgan so'zlar;
2. Yangi so'zlar.

Bugungi kunda ishlatilmaydigan, iste'moldan chiqib ketgan so'zlar eskirgan so'zlar bisoblanadi.

Eskirgan so'zlar ikki xil bo'ladi:

- 1) istorizmlar (tarixiy so'zlar);
- 2) arxaizmlar (eskirgan so'zlar).

Hozirda mavjud bo'lmagan, tarixiy, o'tmishda bo'lgan narsa, voqea-hodisalarning ifodalovchi so'zlar istorizmlar yoki tarixiy so'zlar deyiladi. Masalan, kanizak, jallod, yorg'uchoq, cho'ri, mo'ndi kabi.

Hozirda mavjud bo'lgan narsa va tushunchalarning eskirgan nomlarini bildiruvchi so'zlar arxaik so'zlar deyiladi. Masalan, bitik (kitob, yozuv), Shatranj (shaxmat), firqa (partiya), tilmoch (tarjimon), budun (xalq), atom (bavroq) kabi.

Yangi so'zlarga nisbatan neologizmlar termini qo'llanadi. Tilda narsa, tushunchalarni ifodalash uchun yangi hosil qilingan, boshqa tillardan yangi kirib kelgan, yangilik bo'yog'i sezilib turgan, qo'llanish xususiyatiga ko'ra nafaol bo'lgan so'z va birikmalar neologizm (vim. neos — yangi + logos – so'z) lar deyiladi. Masalan, «elektron hukumat», elektron kutubxona, elektron darslik, veb sayt, marketing, hissadorlik, menejer kabi.

Tildagi so'zlar qo'llanish doirasiga ko'ra ikki turli bo'ladi:

- 1) qo'llanish doirasi chegaralanmagan so'zlar;
- 2) qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlar.

Umumxalq tilida keng, faol qo'llanadigan va shu tilda so'zlovchilarning barchasiga tushunarli bo'lgan so'zlar qo'llanish doirasi chegaralanmagan so'zlar hisoblanadi. Bunday so'zlarga kundalik faoliyatda faol qo'llanadigan so'zlar kiradi Masalan, non, ovqat, go'sht, choy, bormoq, kelmoq kabi.

Ma'lum hududda yoki ijtimoiy guruh tilida qo'llanadigan so'zlar qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlardir.

Qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlar o'z ichida quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Hududiy chegaralangan so'zlar;
2. Ijtimoiy chegaralangan so'zlar.

Faqat ma'lum bir hududda, ya'ni qishloq va shaharda qo'llanadigan so'zlar hududiy chegaralangan so'zlar yoki shevaga xos so'zlar (dialektizmlar) deyiladi. Masalan. Buxoroda: tak (sigir), kallapo'sh (do'ppi), mo'rcha (chumoli), Farg'ona vodiysida: shoti (narvon) kabi.

Ma'lum ijtimoiy guruh tilidagma qo'llanadigan so'zlar ijtimoiy chegaralangan so'zlar deyiladi. Ijtimoiy chegaralangan so'zlarga argotizmlar va jargonlar kiradi.

Argotizmlar (fran. argotisme – halqa) – biror ijtimoiy guruh, toifaning o'ziga xos, boshqalar tushunmaydigan so'zlari. Masalan, otarchilar tilida: yakan (pul), qistinna (pul), ulush (to'y yakunidagi taqsmiotga ko'ra olinadigan pul va boshqa narsalar), o'g'rilar tilida: xil (xavf), lay (pul) kabi.

Jargonlar biror guruh, tabaqa vakillarimng boshqalardan ajralib turish maqsadida qo'llaydigan so'zlari, Masalan, tavojjuh aylang (qarang), tahsiri olam kabi.

Termin (lot terminus – chek, chegara, chegara belgisi) - ilm-fan va kasb-hunar sohalariga oid narsa, voqea-hodisa haqidagi tushunchalarni aniq ifodalaydigan, ma'nosi maxsuslashtirilgan, qo'llanish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so'z yoki birikma. Har bir fan voki sohaning o'ziga xos terminlari mavjud.

Ayrim Ilmiy manbalarda termin o'rnida atama, istiloh so'zi qo'llanmoqda. Terminlar qo'llanishiga, qanday sohaga oidligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ilmiy terminlar.
2. Kasbiy terminlar.

Ilmiy terminlar ma'lum Ilm-fan doirasida qo'llanadigan terminlardir. Masalan, tilshunoslik terminlari: omonim, sinonim, paronim, ega, kesim, hol, morfema; adabiyotshunoslik terminlari: obraz (timsol), tashbeh, masal, radif, qofiya, aniz vazni; geografik terminlar: atlas, vulqon, materiklar, kontur karta, ekvator, biosfera kabi.

Muayyan kasb-hunar sohasiga oid tushunchalarni ifodalovchi so'z va so'z birikmalari kasbiy terminlardir. Masalan, kosibchilik terminlari: charm, charm rezgisi, qolip, sirach, qo'sh chok; do'ppido'zlik terminlari: jiytik, jiyak igna, kizak, pilik, taxtakach, qaviq chok, zira nusxa kabi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova S. Hozirgi o'zbek va adabiy tili. Toshkent. ILM ZIYO, 2011.
2. Shomaqsudov Sh., Shorahmatov Sh., Ma'nolar maskani. Toshkent. 2001.
3. Tojiboyev Sh. Ilm hikmati. Namangan. 2011.
4. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. Toshkent: O'qituvchi. 1985.
5. Rasulov K, Iminov I. O'zbek tili tasviriy jumllarining izohli lug'ati. Toshkent: O'qituvchi, 1997.